

REKO TIKKA

Hämärän pelit

– joitain filologisia huomioita Herakleitoksen fragmenttiin B 52 DK

Pentti Saarikoski kääntää Herakleitoksen fragmentin B 52 DK ”Aika lapsi leikkivä, kuninkuus lapsen kädessä.”¹ Käännös on ilmaisultaan ja hämäryydeltään kiitettävän herakleitoslainen, mutta missä määrin se vastaa alkuperäistä tekstiä? Ehkä Herakleitoksen tarkoituksena ei ollutkaan esittää näkemystään ajan perimmäisestä luonteesta, vaan jotain aivan muuta.

Meidän aikoihimme säilyneiden fragmenttien perusteella Herakleitos on ansainnut lempinimensä Hämärä (kreikaksi *ho skoteinos*), mutta häntä pidettiin ”hämäränä” jo antiikin aikana, vaikka tuolloin hänen kirjoituksensa ilmeisesti tunnettiin täydellisemmässä (ja oletettavasti vähemmän hämärässä) muodossa. Diogenes Laertios kertoo, että Euripides antoi Sokrateen luettavaksi Herakleitoksen kirjan, ja kun hän kyseli Sokrateen mielipidettä siitä, tämä vastasi: ”Se minkä ymmärsin oli hienoa, samoin luultavasti sekin, mitä en ymmärtänyt. Mutta tähän tarvittaisiin deloslaista sukeltajaa.”² Kertomuksen todenperäisyydestä ei ole mitään takeita³, mutta ainakin Platonin kuvaama Sokrates olisi hyvinkin voinut sanoa jotain tällaista. Sokrateen mainitsema ”deloslainen sukeltaja” on luultavasti vain viittaus siihen, ettei hän omien sanojensa mukaan onnistunut ”sukeltamaan” pintaa syvemmälle ja tavoittamaan Herakleitoksen kirjoitusten syvintä merkitystä⁴.

Herakleitoksen kirjallisista tuotoksista Diogenes kertoo, että ”säilynyt kirjoitus on kokonaisuudessaan otiskoitu nimellä *Luonnosta [Peri fyseōs]*⁵, mutta se jakautuu kolmeen käsittelyyn, joista yksi koskee maailmankaikkeutta, toinen valtiolämää ja kolmas jumalia. Hän talletti kirjoituksen Artemiksen temppeliin. Jotkut sanovat hänen kirjoittaneen sen tarkoituksellisen epäselvään tyyliin, jotta vain kyvykkäät ihmiset ryhtyisivät sitä tutkimaan eikä se joutuisi väheksytyksi kansanomaisuuden vuoksi.”⁶

Vaikka kielenkäytössä on yleensä toivottavaa pyrkiä ilmaisemaan asiat selkeästi ja täsmällisesti, toisinaan epätarkkuus voi lisätä kielen käyttökelpoisuutta. Kielen tarkoituksellisen epätarkkuuden mahdollisia syitä ovat: 1) tietojen salaaminen, 2) hämääminen tai peitteleminen, 3) asian täsmällisen lukkoon lyömisen välttäminen ja 4) tiedon omaksumisen helpottaminen.⁷ Diogenes esittää näkemyksen Herakleitoksen tarkoituksellisen epäselvästä tyylistä vain yhtenä mielipiteenä, jonka mukaan tuo tyyli olisi johtunut

kahdesta ensimmäisestä syystä, mutta ehkä kolmattakin syytä voitaisiin pitää mahdollisena vaikuttimena. Neljäs syy ei vaikuta todennäköiseltä, ja on ainakin selvää, että jos Herakleitos pyrki tyyllillään helpottamaan tiedon omaksumista, hän epäonnistui siinä täydellisesti. Ilmeisesti Herakleitos ei koskaan tavoitellut suurta yleisöä.

Diogenes ei selvästikään ollut itse lukenut mainitsemaansa Herakleitoksen kirjaa, vaan on poiminut lainaamansa Herakleitoksen katkelmat muista lähteistä⁸. Sekä Platon että Aristoteles ilmeisesti tunsivat Herakleitoksen teoksen⁹ ja se näyttäisi olleen saatavilla vielä useita vuosisatoja heidän jälkeensäkin¹⁰, kunnes jäi unohtuiksi. Jälkimaailma joutuu tyytymään niihin lainauksiin ja viittauksiin, jotka ovat säilyneet toisten kirjailijoiden teoksissa. Vielä tyylympi kohtalo on ollut Herakleitoksen kirjaan laadituilla kommentaareilla tai selityksillä, sillä niistä ei ole säilynyt meidän aikoihimme mitään, vaikka niitä laadittiin antiikin aikana runsaasti¹¹.

Herakleitoksen kirjaan liittyen Diogenes mainitsee Theofrastoksen esittäneen ”Herakleitoksen melankolian syyksi siihen, että osa kirjoituksesta on jäänyt keskeneräiseksi ja että jotkin kohdat ovat keskenään ristiriitaisia”¹². Antiikissa ”melankoliolla” tarkoitettiin hieman muuta kuin nykyään – ainakin tässä tapauksessa sanan merkitys tuntuisi olevan ’impulsiivisuus’¹³. Theofrastoksen kommentti tuntuisi viittaavan siihen, ettei Herakleitoksen kirja ollut mikään järjestelmällinen ja selkeä kokonaisuus¹⁴.

Herakleitoksen fragmenteissa on kyllä joitain toistuvia teemoja, ja jotkut niistä tuntuisivat todellakin olevan osia jostain laajemmasta kokonaisuudesta, mutta useimmat toimivat hyvin ilman mitään kontekstia eivätkä muotonsakaan puolesta tuntuisi olevan suuremman kokonaisuuden osia¹⁵. Jotkut tutkijat ovat kuitenkin vakuuttuneita siitä, että kirjan on täytyntä olla yhtenäinen kokonaisuus¹⁶, jonka oletetaan hahmottuvan järjestelmällä yhteen kuuluviksi oletettuja fragmentteja jonkinlaisiksi ryppäiksi. Diogeneen esittämä jaottelu ”kolmeen

käsittelyyn” voi hyvinkin olla myöhempää perua¹⁷, joten siihen kannattaa suhtautua varauksella. Jos Herakleitoksen kirjan rekonstruointia verrataan palapelin kokoamiseen, niin täytyy ottaa huomioon, että vaikka meillä on joitain palasia, niin me emme tiedä, millainen kuva niistä olisi tarkoitus syntyä. Emme myöskään tiedä, kuinka monia paloja meiltä puuttuu ja mistä kohdista. Lisäksi käytösämme olevia palojakin voidaan yhdistellä keskenään monin eri tavoin. Jonkinlaisena kompromissina voidaan todeta, että tokihan teos on voinut olla sekä kokoelma aforismeja että yhtenäinen kokonaisuus¹⁸.

Herakleitoksen kirjan luonteen pohtiminen on tietysti hyvin spekulatiivista, mutta se, mille kannalle tässä kalistuu, vaikuttaa fragmenttien tulkintaan. Jos fragmenttien ajatelleen olleen jonkun suuremman kokonaisuuden osia, on luonnollista etsiä (ja löytää) fragmenteista yhtäläisyyksiä ja ottaa tulkinnassa huomioon niiden oletettu merkitys ja tehtävä kokonaisuudessa. Jos taas ajatellaan, että kyse on aforismeista, niin yksittäisiä fragmentteja voidaan tulkita itsenäisinä kokonaisuuksina. Meidän, joille tuo suurempi kokonaisuus ei ole koskaan hahmottunut, on helpompaa lähestyä fragmentteja aforismeina, mille toisen näkemyksen kannattaja ehkä hymähtää säälivästi, joskin joutuu myöntämään, että muita kuin itseään on sängen vaikea saada vakuuttuneeksi siitä, että juuri hän on onnistunut löytämään uudestaan tuon jo muinoin kadonneen kokonaisuuden.

On myös todettu, että ”Herakleitoksen puhunta olisi luultavimmin hämäävä ja hänen ilmaisunsa viittausuhteet oraakkelimaisia, vaikka niiden alkuperäinen kokonaisuus olisi säilynyt¹⁹. Herakleitoksen fragmenttien oraakkelimaisuus tai monitulkintaisuus ei siis välttämättä johdu siitä, että niiden alkuperäinen yhteys olisi kadonnut, vaan voi olla aivan tarkoituksellista – ehkä Herakleitos samoin kuin ”Herra jonka oraakkeli on Delfoissa ei puhu eikä salaa vaan antaa vihjeen²⁰”.

Hämärä fragmentti

Dielsin ja Kranzin (*DK*) viittausjärjestelmässä esisokraattisten kirjailijoiden fragmentit jaotellaan kolmeen luokkaan: A käsittää antiikin aikaiset selostukset kirjailijan elämästä ja opeista (*testimonia*), B varsinaiset fragmentit, eli kirjailijalta säilyneet tekstikatkelmat (*ipsissima verba*) ja C epäsuorat viittaukset kirjailijan sanoihin²¹. Joidenkin antiikin viittauksien suhteen ei kuitenkaan ole täysin selvää, ovatko ne suoria vai epäsuoria lainauksia, joten jotkut fragmentit huojuvat luokkien B ja C välillä.

Fragmentti B 52 *DK*²² on selvästi Herakleitokselta itseltään peräisin. Fragmentin lähde on kirkkoisä Hippolytos Roomalainen, joka siteeraa nämä sanat muutamien muiden Herakleitoksen lausahduksien ohella pyrkiessään kumoamaan Noetoksen edustaman ”harhaopin”, joka hänen mielestään on lähempänä Herakleitoksen filosofiaa kuin ”oikeaoppista” kristinuskoa²³. Hippolytoksen uskotaan toistavan Herakleitoksen sanoja uskollisesti, vaikka yleensä ollaan sitä mieltä, ettei hänen käytössään ollut Herakleitoksen alkuperäinen kirja, vaan joku myöhempi kokoelma²⁴.

Fragmentin aitouden puolesta puhuu sekin, että Lukianon on jo ennen Hippolytosta ehtinyt viitata siihen satiirissa, jossa filosofioita kaupitellaan kuin orjia. Voisi ajatella, että juuri tämä fragmentti on edustanut Luki-anoksen mielestä osuvasti Herakleitoksen ”hämäryyttä”. Potentiaalinen ostaja kysyy Herakleitokselta: ”Mitä on ikuisuus?” Herakleitos vastaa: ”Lapsi leikkimässä, peliä pelaamassa, epäsoinnussa, sopusoinnussa.”²⁵ Muutamien yhtä hämärien lausahdusten jälkeen ostaja joutuu toteamaan, ettei Herakleitoksesta ole mitään hyötyä, joten kauppoja ei synny.

Fragmentti B 52 *DK* kuuluu kokonaisuudessaan: *aiōn pais esti paizōn, pesseuōn: paidos hē basilēiē*. Sittenmin on tosin löydetty eräs papyrus, jonka perusteella fragmentin sanajärjestys saattaa olla hieman erilainen. Katkelma *ōn esti pais p* voisi olla jostain muustakin tekstistä peräisin, mutta toisaalta samassa papyruksessa lainataan muissakin kohdissa Herakleitosta. Tämän katkelman perusteella fragmentti kuuluu siis: *ai]ōn esti pais p[ai]zōn, pesseuōn: paidos hē basilēiē*.²⁶ Rekonstruktio näin vähäisen aineiston perusteella olisi helppoa kyseenalaistaa, mutta koska samassa papyruksessa lainataan muutenkin Herakleitosta, sitä voidaan pitää uskottavana, ja koska papyrus on useita vuosisatoja varhaisempi kuin Hippolytos²⁷, niin ehkä tätä olisi syytä pitää alkuperäisempänä sanajärjestyksenä. Fragmentin merkitykseen muutos sanajärjestyksessä ei kuitenkaan vaikuta käytännössä lainkaan²⁸.

Runolliset tehokeinot eivät ole poikkeuksellisia Herakleitoksen proosassa²⁹. Tässä ei voi olla kiinnittämättä huomiota päätteen *-ōn* toistoon ja kalevalaiseen alkusointuun, eli allitteraatioon, joka liittyy vahvasti yhteen sanat *pais, paizōn* ja *paidos* ja vähemmän vahvasti samalla konsonantilla alkavan sanan *pesseuōn*. Merkittävältä tuntuisi myös, että fragmentti koostuu hyvin suurelta osin pitkistä tavuista, mikä antaa sille omalaatuisen rytmin, vaikka mistään runomitasta ei tietenkään ole kyse. Varsinkin allitteraatio tuntuisi täysin tarkoitukselliselta, vaikka tuskinpa Herakleitos on sentään asettanut muotoa merkityksen edelle.

Muodon puolesta fragmentti tuntuisi olevan enemmänkin yksittäinen aforismi kuin osa jotain laajempaa tekstiä. Herakleitoksen fragmenteista onkin sanottu, että ne ovat kokonaisuuksia, joista ei voi poistaa mitään ja joihin ei voi lisätä mitään muuttamatta niiden merkitystä³⁰. Kieliopin kannalta fragmentti ei ole erityisen haastava, mutta joillekin sen sanoista on vaikeaa löytää eksakti ja osuva käännösvastine³¹, eikä kokonaisuuden merkitys ole mitenkään yksiselitteisesti johdettavissa yksittäisten sanojen merkityksestä. Fragmentti jättää tulkinnanvaraa, vaikka sitä kuinka vääntelisi ja kääntelisi, mutta ehkä sen filologinen analysointi antaa ainakin jonkinlaiset raamit tulkinnalle³².

Hämärät sanat

Vähiten selitellyjä kaippaa sana *esti*, joka merkitsee yksinkertaisesti ’on’. Jälkimmäisestä lauseesta sana on oletettavasti jätetty pois lähinnä tyylin vuoksi. Tyyliseikkana lieenee

myös syytä pitää sitä, ettei Herakleitos ole käyttänyt tässä mitään vertaukseen viittaavaa sanaa: *aiōn* ei ole *kuin* lapsi, vaan itse lapsi – vertaus on tällaisenaan tehokkaampi eikä sitä tietenkään voida tulkita sananmukaisesti.

Sana *aiōn* on luonnollisesti sangen merkittävä, sillä juuri *aiōn* on ilmeisesti se, mitä Herakleitos pyrkii tässä selittämään³³. Aristoteles kertoo, että ”[m]uinaiset ihmiset jo ottivat jumalallisesta vaikutuksesta käyttöön tuon sanan ’aikakausi’ (*aiōn*). Kunkin olennon koko elinaikaa, jonka rajoja ei voi luonnon mukaan ylittää, kutsutaan kunkin omaksi aikakaudeksi.”³⁴

Sana *aiōn* voi tarkoittaa yksinkertaisesti ’aikaa’, kuten Saarikoski sen kääntää, mutta tällöin koko vertaus tuntuisi jäävän pikemmin järjettömäksi kuin hämäräksi. Herakleitoksen sanavalintaan on saattanut vaikuttaa monikin tekijä, mutta jos hän olisi pyrkinyt sanomaan jotain nimenomaan ajasta, niin sana *kbronos* olisi ollut parempi ja selkeämpi vaihtoehto, joten oletettavasti hänellä oli mielessään jotain muuta. Sanalla *aiōn* on myös merkitys ’ikuisuus’, kuten Lukianoksen dialogin käännöksessä, eikä ole lainkaan mahdotonta, että Lukianos olisi tulkinnut sanan näin, mutta ilmeisesti sanalla ei ollut tätä merkitystä vielä Herakleitoksen aikoina³⁵. Homeerisissa eepoksissa sana *aiōn* merkitsee ’elinaikaa’ ja käytännössä oikeastaan ’elämää’. *Iliaan* käännöksessä sanan suomalainen vastine on ”elo”³⁶. Tragediakirjallisuudessa sana merkitsee myös ’elämän osaa, kohtaloa’, mutta ’elinaika’ oli sanan tavallinen merkitys vielä klassisella ajalla, ja tässä merkityksessä sanaa käyttää myös Empedokles³⁷.

Erään selityksen mukaan sanan *aiōn* merkitys tässä fragmentissa olisi tarkalleen ottaen ’ihmisen kypsä ikä’, ehkä jopa ’vanhuus’, mihin voisi viitata myös fragmentissa myöhemmin esiintyvä kuninkuus (*hē basilēiē*), jonka yhdistäminen lapseen on yhtä paradoksaalista kuin kypsän iän yhdistäminen lapseen. Fragmentissa voitaisiin siis nähdä kiasmiksi kutsuttu retorinen kuvio, jossa samat tai toisiaan vastaavat sanat toistuvat käänteisessä järjestyksessä: kypsä ikä on lapsi – lapsen kuninkuus.³⁸ Ajatus ihmisen ’elämänkaaresta’ tai ’elämästä’ tuo kieltämättä mieleen pikemmin kypsän iän kuin lapsuuden. Vaikka Herakleitokselta voisi odottaa melkein mitä tahansa, niin tuntuisi luonnollisimmalta, että hän käyttää sanaa *aiōn* sen perinteisessä, homeerisissa merkityksessä, ja näin ollen se, mistä hän pyrkii sanomaan jotain tällä vertauksella, on ihmisen ’elinaika’, ’elämänkaari’ tai yksinkertaisesti itse ’elämä’.

Sanat *pais*, *paizōn* ja *paidos* kuuluvat paitsi muotonsa myös merkityksensä puolesta yhteen. Sana *paidos* on sanan *pais* genetiivi. Sanan *pais* merkitys on yksinkertaisesti ’lapsi’. Sana on kreikassa yhtä epätarkka kuin vaikkapa suomessa ja voi tarkoittaa myös ’jälkeläistä’³⁹. Antiikissa myös orjia kutsuttiin melko yleisesti ”lapsiksi”, olivat he minkä ikäisiä hyvänsä, mutta tässä sana tarkoittaa todennäköisemmin oikeaa lasta. Ilman artikkelia tai lisämääreitä sana on kreikassa sukupuolineutraali, joten sillä voidaan tarkoittaa joko tyttöä tai poikaa. Jos oletetaan, kuten yleensä oletetaan, että tässä fragmentissa partisiipit *paizōn* ja *pesseuōn* liittyvät sanaan *pais*, täytyy sen olla maskuliini kuten nekin, ja näin ollen merkitä ’poikaa’⁴⁰.

Tarkemman iän suhteen voidaan ehkä sanoa, että jos Herakleitos olisi tarkoittanut ’vauvaa’ tai ’nuorukaista’, olisi hän luultavasti käyttänyt jotain toista sanaa, mutta mitään paljon tarkempaa ei oikeastaan voida sanoa⁴¹. Pythagoraan jaottelussa (miehen) elämä jakaantuu neljään kahdenkymmenen vuoden jaksoon: poika (*pais*), nuorukainen (*neēniskos*), nuorimies (*neēniēs*) ja vanhus (*gerōn*)⁴², mutta tällainen jaottelu ei varmastikaan ole ollut koskaan yleisessä käytössä⁴³.

Lapsi tai lapsia esiintyy muutamissa muissakin Herakleitoksen fragmenteissa. Eräissä fragmentissa saavat lapset itsensä Homeroksen hämillään arvoituksellaan: ”Mitkä näimme ja saimme kiinni, ne jätämme; mutta ne joita emme nähneet emmekä saaneet kiinni, ne viemme mukamme”⁴⁴ – kyse oli siis täistä. Ehkä ”herakleitosisempia” ajatuksia ovat ”Lasten leluja ihmisten mielipiteet”⁴⁵, ”Mies on lapsi jumalan rinnalla kuten poika miehen”⁴⁶ ja ”Mies kun on juopunut, silloin häntä hoipertelevaa kuljettaa keskenkasvuinen poika, eikä hän tiedä minne on menossa, sillä hänen sielunsa on vetinen”⁴⁷. Tässä yhteydessä voidaan mainita myös erään fragmentin alku, jossa ei tosin esiinny sana *pais*, vaan ehkä pikemminkin ’nuorukaista’ merkitsevä sana *anēbos*: ”Kaikki täysi-ikäiset efesolaiset vetäkööt itsensä hirteen ja jättäkööt kaupungin poikasten hoitoon, [...]”⁴⁸. Näiden fragmenttien perusteella näyttäisi siltä, ettei lapsella käsitteenä ollut Herakleitokselle mitään erityismerkitystä⁴⁹.

Sana *paizōn* on partisiippi verbistä *paizō*, joka on johdettu nominista *pais*. Verbi ei kuitenkaan merkitse pelkästään lapsellista toimintaa, vaan voi eri yhteyksissä tarkoittaa myös ’tanssimista’, ’soittamista’, kaikenlaista ’pilaailua’, ja kuten tässä, joko ’pelaamista’ tai ’leikkimistä’⁵⁰. Sana kattaa siis likimain saman alueen kuin monien muiden kielten vastaavat sanat (esimerkiksi latinan *ludo*, englannin *play*, saksan *spielen* ja ranskan *jouer*). Kaikkea toimintaa, johon tällä verbillä voidaan viitata, ei siis ole välttämättä pidetty lapsellisena toimintana, joskin voisi kuvitella, että Herakleitos on ollut täysin tietoinen verbin yhteydestä sanaan *pais*.

Vaikka sanaston tasolla ei kreikassa (kuten ei monissa muissakaan kielissä) tehdä eroa ’pelaamisen’ ja ’leikkimisen’ välille, niin käytännön tasolla näiden toimintojen voidaan yleensä sanoa eroavan jollain tavoin toisistaan⁵¹. Koska partisiippi *paizōn* näyttäisi tässä liittyvän lapseen, tuntuisi luonnolliselta olettaa, että Herakleitos tarkoittaa ’leikkivää’, ei ’pelaavaa’ lasta. Fragmentin seuraava sana *pesseuōn*, jonka Saarikoski jätti pois käännöksessään, tuntuisi puolestaan johtavan ajatukset hieman toiseen suuntaan. Se vaatii kuitenkin niin paljon selittämistä, että ehkä on parasta käsitellä ennen sitä fragmentin viimeinen sana.

Sana *basilēiē* merkitsee ’kuninkuutta’, *hē* on siihen liittyvä määräinen artikkeli⁵². Täysin selvää ei ole, mitä Herakleitos kuninkuudella tässä yhteydessä tarkoittaa. Sanan on arveltu voivan olla joku peliin liittyvä termi⁵³, mutta mitään kunnollista ja uskottavaa todistusaineistoa arvelun tueksi ei löydy. Eräissä toisissa fragmentissa Herakleitos sanoo: ”Sota on kaiken isä, kaiken kuningas,

toiset se osoittaa jumaliksi toiset ihmisiksi, toisista tekee orjia toisista vapaita⁵⁴. Tämän perusteella on ajateltu, että *aiōn* voisi olla sama asia kuin sota, sillä kuninkuus yhdistää niitä⁵⁵, mutta ehkä hyödyllisempää on todeta, ettei Herakleitos näyttäisi tarkoittavan kuninkaalla muuta kuin 'hallitsijaa'.

Diogenes Laertios kertoo, että Herakleitos ”luopui kuninkaanvirasta veljensä hyväksi”⁵⁶. Tämän perusteella voisi ajatella, ettei hän pitänyt kuninkuutta missään erityisessä arvossa. Yksi niistä sangen harvoista seikoista, joita Herakleitoksen elämästä melko varmasti tiedetään, on se, että hän kuului Efesoksen aristokratiaan⁵⁷. Strabon kertoo, että Androkloksen, Efesoksen tarunomaisen perustajan, jälkeläisiä kutsuttiin kuninkaiksi ja he nauttivat tiettyjä etuoikeuksia, minkä perusteella näyttäisi siltä, että kyse oli vain kunnianimestä, jolla ei välttämättä ollut mitään tekemistä kaupungin hallinnon kanssa⁵⁸. Ehkä nämä Efesoksen kuninkaat olivat siis jonkinlaisia aristokraattijohtajia, kuten homeeristen eeposten kuninkaat⁵⁹. Tuskinpa Herakleitos kuitenkaan pyrki viittaamaan näihin Efesoksen kuninkaisiin, ja vaikka homeeristen eeposten vaikutus Herakleitoksen kieleen on ollut suurempi kuin hän olisi luultavasti ollut valmis itse myöntämään⁶⁰, niin tuskinpa hän tarkoitti tässä homeerista kuninkuuttakaan, vaan todellista hallitusvaltaa. Ehkä määräinen artikkeli viittaa tässä juuri siihen, että kyseessä on todellinen kuninkuus, ylin hallitusvalta.

Hämärää peliä

Fragmentin toinen partisiippi on *pesseuōn*, jonka taustalla on verbi *pesseuō*, joka puolestaan perustuu 'pelinappulaa' merkitsevään sanaan *peσos*. Verbin *pesseuō* voisi näin ollen ajatella tarkoittavan 'pelata lautapeliä'. Nykyään tällaisella yleisluonteisella verbillä voitaisiin viitata yhtä hyvin shakin kuin Afrikan tähden, Monopolyn tai Trivial Pursuitin pelaamiseen, joten se ei kerro mitään itse pelin luonteesta, vaan ainoastaan pelivälineistä. Perinteisemmät lautapelit eivät ole läheskään näin monimuotoisia – ne voidaan jaotella karkeasti kolmeen luokkaan sen perusteella, mikä on pelissä voittamisen ratkaiseva tekijä. Jotkut lautapelit perustuvat pelkkään nopanheittoon, eli satunnaisuuteen (kuten hanhenjuoksu ja vastaavat pelit), jotkut pelkkään strategiaan (shakki, tammi, mylly) ja jotkut näiden yhdistelmään (esimerkiksi backgammon). Yhteistä lautapeleille on, että niissä käytetään pelilautaa ja pelinappuloita, mutta pelin luonteeseen vaikuttaa huomattavissa määrin se, käytetäänkö pelaamiseen myös noppaa (tai jotain muuta arvontavälinettä).

Monet fragmentin tulkitsijat ovat olettaneet, että Herakleitos viittaisi joko noppapeliin tai sellaiseen lautapeliin, jossa käytettiin noppaa⁶¹. Perusteluksi on esitetty, että koska pelaaja on lapsi, täytyy Herakleitoksen viitata pikemmin johonkin ”merkityksettömään ja tyhjäänpäiväiseen” toimintaan kuin sellaiseen, joka vaatii älyä ja taitoa⁶². Nopanheiton tulos on tietysti aivan yhtä satunnainen, oli heittäjä minkä ikäinen hyvänsä, mutta satunnaisuuteen perustuvat pelit sopivat ehkä yleisesti ottaen

paremmin lapsille kuin strategiapelit. Tietojemme mukaan antiikin Kreikan lapset eivät kuitenkaan pelanneet lautapelejä⁶³, ja jos Herakleitos olisi pyrkinyt viittaamaan nimenomaan pelin satunnaisuuteen, niin se olisi onnistunut helposti käyttämällä jotain toista sanaa. Juuri sanastolliset seikat tuntuisivatkin puoltavan näiden oletuksien hylkäämistä.

Erilaisista peleistä kertovaa arkeologista aineistoa on säilynyt antiikin ajalta huomattava määrä, mutta tutkijalle hyödyllistä ja käyttökelpoista kirjallista aineistoa hyvin vähän. Vaikka satunnaisia viittauksia antiikin Kreikan lautapeleihin tavataan kirjallisuudesta aina Homeroksesta lähtien, niin vasta roomalais- ja bysanttilaisajalta löytyy sellaisia tekstejä, joissa pyritään tarjoamaan jotain tutkijalle hyödyllistä tietoa näistä peleistä. Näiden haparoivien ja sekavien selitysten pohjalta tunnetaan kyllä joitain lautapeliä nimiä ja voidaan tehdä joitain päätelmiä joidenkin pelien luonteesta, mutta pelien säännöistä voidaan esittää lähinnä arvauksia.

Sen perusteella, mitä antiikin Kreikan lautapeleistä tiedetään, näyttäisi siltä, ettei Kreikassa jaoteltu pelejä aivan samoin kuin nykyään. Verbillä *pesseuō* ei tarkoitettu minkä tahansa lautapelin pelaamista, vaan ainoastaan strategiaan perustuvan. Tällaista peliä kutsuttiin nimellä *pesseia*, jonka taustalla on selvästi samainen 'pelinappulaa' merkitsevä sana *peσos*. Jos pelissä käytettiin pelilaudan ja nappuloiden ohella myös noppaa, kuului se toiseen pelien luokkaan, *kybeia*. Tässä jaotellussa ratkaisevaa ei siis ole se, käytetäänkö pelaamiseen pelilautaa ja nappuloita, vaan se käytetäänkö pelaamiseen (myös) noppaa (kreikaksi *kybos*). Mikään ei estä pitämästä joitakin lautapelejä (myös) noppapeleinä, joten tässä suhteessa jaottelu on täysin ymmärrettävä. Kaikki muuttuu hieman sekavammaksi, kun otetaan huomioon, että kaikissa peleistä, joihin antiikin teksteissä viitataan sanalla *kybeia* (ja verbillä *kybeuō*), ei käytetty noppaa. Melko ymmärrettävää on, että sama sana voi tarkoittaa varsinaisen noppapelin ohella myös mitä tahansa muuta 'arpapeliä', mutta siinäkin ei ole vielä kaikki, sillä sanalla viitataan toisinaan myös sellaiseen uhkapeliin, johon ei liity mitään arvontaa, eli vedonlyöntiin. Tässä yhteydessä olennaisinta on se, että antiikin Kreikassa sellaiset lautapelit, joihin liittyi nopanheittoa, laskettiin termin *kybeia* alaisuuteen.⁶⁴

Partisiipin *pesseuōn* perusteella voidaan siis todeta, että ilmeisesti Herakleitos ei tarkoita ainoastaan lautapeliä, vaan tarkalleen ottaen sellaista lautapeliä, jossa ei käytetty noppaa (tai muuta arvontavälinettä), siis strategiapeliä⁶⁵.

Hämärämpi kuin osiensa summa

Yksittäisten sanojen perusteella fragmentin merkitys jää edelleen hämäräksi, eikä minkään yksittäisen sanan tulkinta ratkaise tätä arvoitusta. Jo Aristoteles viittasi aikoinaan siihen, ettei Herakleitoksen tekstissä ole aina selvää, mitkä sanat kuuluvat yhteen⁶⁶. Tässä fragmentissa ei ole selvää, liittyvätkö partisiipit *paizōn* ja *pesseuōn* sanaan *pais* vai sanaan *aiōn*, vai liittyykö toinen toiseen ja toinen toiseen. Kieliopillisesti kaikki vaihtoehdot ovat

mahdollisia. Vaikka kielen sanajärjestys olisi vapaa, niin sanoilla on tapana asettua johonkin totunnaiseen järjestykseen, josta poiketaan lähinnä silloin kun runomitta vaatii sitä tai tämän epätavanomaisen järjestyksen olisi tarkoitus palvella jotain muuta tarkoitusta, kuten korostaa jotain tiettyä sanaa. Maalaisjärki ja kielen konventiot puoltavat sitä, että partisiippien täytyy liittyä sanaan *país*, mutta kun kyse on Herakleitoksesta, niin nämä ovat melko laimeita argumentteja. Mitään varmaa ei voida sanoa puoleen tai toiseen, minkä itsessään pitäisi kai herättää epäilyksiä: onko tämä epämääräisyys tarkoituksellista?

Partisiippeihin liittyy toinenkin ongelma, joka ei ole pelkästään teoreettinen, kuten edellä esitetty, vaan oikeasti olennainen fragmentin merkityksen kannalta. Sanojen *paizōn* ja *pesseuōn* väliin laitetaan yleensä pilkku, mutta se on pelkkää arvailua, sillä Herakleitoksen aikoina ei käytetty välimerkkejä⁶⁷. Pilkku on luultavasti seurausta ajatuksista, että Herakleitos esittäisi ensin, että *aiōn* on pelaava lapsi ja täsmentää sitten, lautapeliä pelaava⁶⁸, ja kun pilkku on kerran päätetty laittaa sanojen väliin, voi tämä ajatus tuntua uskottavalta ja ehkä järkevältäkin. Ongelma on siinä, että tämän tulkinnan perusteella sana *paizōn* on käytännössä turha, sillä ajatus pelaamisesta sisältyy sanaan *pesseuōn*.

Muistakaamme, mitä edellä sanottiin Herakleitoksen fragmenteista: ne ovat kokonaisuuksia, joista ei voi poistaa mitään ja joihin ei voi lisätä mitään muuttamatta niiden merkitystä. Tämä koskee tietenkin ainoastaan sanoja – välimerkit ovat myöhempää lisää, ja niiden olisi tarkoitus ensisijaisesti helpottaa tekstin tulkintaa, mikä tässä tapauksessa tuntuisi kuitenkin olevan samalla tekstin laistamista. Jos sanojen *paizōn* ja *pesseuōn* väliin ei laiteta pilkkua, voidaan tulkita, että kummallakin sanalla on oma merkityksensä, mutta ennen kaikkea, että ne kuuluvat yhteen ja merkitsevät yhdessä jotain uutta ja yllättävää⁶⁹. Sana *paizōn* ei ole turha, vaan liittyy sanaan *pesseuōn*, merkityksessä 'leikkiä'. Lapsi siis pelaa lautapeliä leikkilään tai leikkii lautapelin pelaamista. Tällaisen tulkinnan puolesta tuntuisi puhuvan sekin, että kyseessä on lapsi – vaikka verbi *paizō* tarkoittaa sekä 'pelaamista' että 'leikkimistä', niin sen yhteys sanaan *país* kallistaa tulkitsemaan sen tarkoittavan juuri leikkimistä.

Herakleitoksella on voinut olla mielessään joku tietty lautapeli, mutta joudumme tyytymään siihen, että hän viittaa johonkin strategiapeliin. Jotkut puhtaaseen strategiaan perustuvat pelit sopivat kyllä lapsillekin, ja tällaisista peleistä ainakin mylly on ilmeisesti tunnettu jo Herakleitoksen aikoina. Antiikin Kreikasta ei ole säilynyt mitään kirjallista tai kuvallista todistusaineistoa siitä, että lapset olisivat pelanneet lautapelejä, mutta pelaamisesta kertoo aineistoa on niin rajallisesti, ettei tätä ole syytä pitää erityisen vahvana todisteena – voidaan kuitenkin sanoa, ettei lautapelin pelaaminen tullut ainakaan ensimmäisenä mieleen niille antiikin kirjailijoille ja kuvataiteilijoille, jotka kuvasivat lasten pelejä ja leikkejä.

Tärkeimmät kriteerit, joiden perusteella pelaamisen voidaan sanoa eroavan leikkimisestä, ovat sääntömää-

räisyys ja vastakkainasettelu. Fragmentissa ei mainita mitään toisesta pelaajasta, mikä tuntuisi viittaavan siihen, että lapsi pelaa yksin⁷⁰. Antiikista ei tunneta mitään yksin pelattua peliä, joten jos lapsi todellakin ”pelaa” yksin, ei kyse ole mistään oikeasta pelistä. Tuntuiskin uskottavalta, ettei fragmentin lapsi varsinaisesti pelaa lautapeliä, vaan siirtelee pelinappuloita pelilaudalla sattumanvaraisesti, tuntematta välttämättä edes pelin sääntöjä⁷¹.

Hämärän tulkintaa vai tulkinnan hämäryyttä?

Jos siis elämä on lautapelin pelaamista leikkivä lapsi ja kuninkuus lapsen, eli elämämme on leikkilään (lautapeliä) pelaavan lapsen hallinnassa, niin mitä tämä tarkoittaa? Mitään esikuvaa tälle Herakleitoksen ajatukselle (tai visiolle) lautapeliä pelaavasta lapsesta ei tunneta, joten se näyttäisi olevan hänen omaa keksintöään⁷². Jotkut⁷³ olettavat sen tarjonneen inspiraation Platonin ajatukselle ihmisestä jumalten leikkikaluna⁷⁴ tai pelinappulana⁷⁵, mikä on tietysti täysin mahdollista. Herakleitoksen vaikutusta tuntuisi olevan myös Filon Aleksandrialaisen esityksessä⁷⁶, jonka mukaan mikään ei ole epävakampaa kuin ihmisten asioita pelilaudalla ylös ja alas (*anō kai katō*) siirtelevä kohtalo (*tykhē*). Ilmeisesti korostaakseen ajatuksen herakleitoslaisuutta on Filon yhdistänyt siihen osan tuosta Herakleitoksen tunnetuimpiin kuuluvasta lausahduksesta: ”Tie ylös alas yksi ja sama.”⁷⁷

Kun fragmenttia *B 52 DK* on yritetty sovittaa johonkin oletettuun Herakleitoksen oppikokonaisuuteen, sen on ajateltu liittyvän jotenkin Herakleitoksen maailmankaikkeutta koskeviin pohdintoihin⁷⁸. Tämä tuntuisi uskottavammalta, jos sanalla *aiōn* voitaisiin olettaa olevan tässä merkitys 'aika' tai 'ikuisuus', mutta kun sanalla ilmeisesti tarkoitetaan ihmiseloa, niin tuntuisi luontevammalta, että fragmentti liittyy jotenkin ihmisten asioihin⁷⁹. Jotkut eivät suostu hyväksymään, että Herakleitos voisi tarkoittaa ”lapsella” 'lasta'. Niinpä tämän ihmiseloa edustavan lapsen on oletettu merkitsevän itse asiassa jumalaa tai jumaluutta⁸⁰, mihin tuntuisi viittaavan se, että kuninkuuden, eli ylimmän hallintovallan, sanotaan olevan lapsella. Näin tulkittuna Herakleitos näyttäisi pyrkineen sanomaan jotain melko samanlaista kuin Platon ja Filon Aleksandrialainen. Jos tämän lapsen oletetaan tekevän harkittuja ja järkeviä siirtoja pelilaudalla, voitaisiin kaiken taustalla nähdä pysyvä, jumalainen järjestys.⁸¹

Toiset ovat halunneet korostaa kaiken satunnaisuutta olettamalla, että peliin liittyy napanheittoa, mutta jos uskomme, että peli on puhtaaseen strategiaan perustuva, tulee satunnaisuus mukaan kuvaan siksi, ettei kyseessä ole oikea peli, vaan leikkiä pelilaudalla ja nappuloilla. Jokaisen pelinappulan siirron myötä tilanne pelilaudalla muuttuu. Pelinappuloiden voidaan ajatella edustavan mitä tahansa elämään kuuluvia asioita ja tapahtumia. Asiat saavat lakkaamatta erilaisia muotoja, nappulat erilaisia rooleja, syntyy erilaisia yhdistelmiä.⁸² Se, että kaiken taustalla voidaan nähdä jotain järjestystä, ei johdu siitä, että lapsi tekisi harkittuja ja järkeviä siirtoja, vaan siitä, että mah-

dollisia pelitilanteita (elämänvaiheita, tapahtumia?) on rajallisesti. Vaikkei lapsi tuntisi pelin sääntöjä, niin mitkä tahansa nappuloiden satunnaiset muodostelmat edustavat todellisia pelitilanteita. Sääntömääräisessä pelissä pelin tarkoituksena olisi voittaminen, mutta kun pelataan leikillään tai leikitään pelaamista, ei toiminnalla ole muuta päämäärää kuin siitä saatava nautinto.

Ehkä voidaan sanoa, että henkilölle, joka ei ymmärrä Herakleitoksen teoriaa *logoksesta*, maailman hallinta voi näyttää olevan pelkkää lasten leikkiä⁸³. Tai hieman yleisemmin, että samoin kuin lapset, jotka asettelevat nappuloita pelilaudalle tuntematta pelin sääntöjä ja tavoitteita, useimmat ihmiset ovat kykenemättömiä hallitsemaan elämäänsä kunnolla, koska eivät tunne sen perimmäisiä sääntöjä⁸⁴. Tai jos oletetaan, että *aiōn* viittaa kypsään ikään, niin fragmentti voisi liittyä täysikäisen kreikkalaisen poliittiseen viisauteen: täysi-ikäinen ihminen on kaikkin puolin yhtä typerä kuin lapsi, erityisesti poliittisen ajattelun suhteen: kuningas valtaistuimellaan käyttäytyy kuin lapsi⁸⁵.

Edellä mainitussa Lukianoksen anekdootissa Herakleitos esitti osan tästä fragmentista vastauksena kysymykseen ikuisuuden luonteesta. Herakleitos ei kuitenkaan ilmeisesti tarkoittanut sanalla *aiōn* 'ikuisuutta', vaan, 'elämää', joten onko kyseessä Herakleitoksen vastaus kysymykseen elämän tarkoituksesta? Ei mikään selvä ja käytännöllinen vastaus, vaan oraakkelimainen vastaus, jota voidaan tulkita monin eri tavoin.

Oraakkelit tarjoavat yleensä epämääräisiä ja monitulkintaisia vastauksia todellisiin ongelmiin, joita tuntuu mahdottomalta ratkaista pelkän inhimillisen järkeilyn keinoin. Joskus oraakkelilauseet tuntuisivat olevan vain arvoituksia, jotka ratkeavat, kun tulkitaan oikein jokin vihje, kuten se, että ”puumuuri” tarkoittaa laivastoa⁸⁶. Toisinaan merkitys selviää vasta jälkikäteen, tai jälkikäteen voidaan selittää oraakkelilause tapahtumien pohjalta: Kroisos oletti, että kun hän oraakkelin mukaan tulisi tuhoamaan suuren valtakunnan ryhtyessään sotaan Persiaa vastaan, täytyi tuon valtakunnan tarkoittaa Persiaa, mutta se tarkoittikin Kroisosksen omaa valtakuntaa, Lydydiaa⁸⁷.

Oraakkelien merkitys ei ollutkaan siinä, että ne olisivat tarjonneet valmiita vastauksia kaikkiin elämän ongelmiin, vaan siinä, että ne tarjosivat jonkinlaisen vihjeen omien pohdiskelujen tueksi. Samoin tälle Herakleitoksen fragmentille tai aforismille ei tuntuisi olevan mitään yksiselitteistä selitystä, vaan sen tarkoituksena näyttäisi olevan tarjota lähtökohta erilaisten selitysten pohdiskelulle. Ehkä Sokrateen kaipaamaa deloslaisista sukeltajaa ei siis tarvita, sillä mitään yhtä ainoaa oikeaa selitystä fragmentille ei näyttäisi löytyvän, vaikka sukelteltaisiin kuinka syvälle. ”Ilmeisesti mieli kestää epävarmuutta sen verran huonosti, että se taipuu kohti varmuuksia, jopa näennäisiä, silloinkin kun varsinainen fragmentti jatkaa huojumistaan.”⁸⁸

Viitteet

- 1 Saarikoski 1971, 24.
- 2 Diogenes Laertios, *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 2,22 (suom. Ahonen 2002, 62; ks. myös Saarikoski 1971, 5). Diogenes viittaa tähän kertomukseen myöhemminkin (9,11) ilmoittaen kertomuksen lähteeksi Aristonin, joka voi tarkoittaa ainakin Ariston Keoslaista tai Ariston Khioslaista. Ks. Ranocchia 2019, 238–244, ja yleisemmin Diogeneen Herakleitos-elämäkerran mahdollisesta lähteestä sama, 224–238.
- 3 Marcovich 1965, 258. Ks. myös Patrick 1888, 635.
- 4 Koska fraasia ”deloslainen sukeltaja” ei tunneta muista lähteistä, sille on tarjottu jo ainakin 900-luvulta jaa. lähtien *ad hoc* -selityksiä – bysanttilainen tietosanakirja *Suda* (δ 400) ei kerro fraasista muuta kuin sen, mitä Diogeneen tekstistä voidaan päätellä, eli että se tarkoittaa taitavaa ”uimaria”. Ks. myös Crusius 1889; Bruneau 1979, 86–88.
- 5 Toisaalla Diogenes Laertios (*Merkittävien filosofien elämät ja opit* 9,12) mainitsee, että joidenkin mukaan teoksen nimi oli *Muusat*. Ks. myös Marcovich 1965, 257–258; Mondolfo & Tarán 1972, 52–53; 307.
- 6 Diogenes Laertios, *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 9,5–6 (suom. Ahonen 2002, 330). Nietzsche (2006, 89–90) väittää, ettei Herakleitos kirjoittanut tahallisen epäselvästi, vaan niin ytimekkäästi, että tekstistä voi jäädä hämärä vaikutelma niille, ”jotka ottavat lukemisen pikajuoksuna”. Useimmat kuitenkin ovat sitä mieltä, että Herakleitoksen teksti on monin paikoin aivan oikeasti hämärää, luki sitä miten hyvänsä. Herakleitos viittaa itsekin joissain fragmenteissa siihen, että hänen tekstejään täytyy tarkastella pintaa syvemältä eikä hänen oppinsa ole mitenkään helposti omaksuttavissa (Marcovich 1982, 178). Jotkut Herakleitoksen tekstit on laadittu ilmeisesti tarkoituksella niin, että niitä voidaan tulkita useammalla tavalla (ks. esim. Adoménas 1999, 102–103). Lebedev (2018, 771) esittelee joitain jo antiikissa tunnistettuja syitä Herakleitoksen kielien hämähäyteen. Ks. myös Kouloumentas 2003, 244; Vieira 2013, 475–477.
- 7 Ikola 1979, erit. 13–15.
- 8 Marcovich 1965, 319. Finkelberg (2017, 30) uskoo, että Herakleitoksen kirja olisi ollut Diogeneen saatavilla. Mikään, mitä Diogenes tästä kirjasta kertoo, ei kuitenkaan puhu sen puolesta, että hän olisi lukenut sitä.
- 9 Mondolfo & Tarán 1972, CXIX; CLXII–CLXIV; 25; 68–69; ks. myös Mouraviev 2008, 345. Asiasta on tosin toisenlaisiakin käsityksiä. Esim. Kirk (1951, 37) ja Marcovich (1965, 313–314) esittävät, että Platon tunsi Herakleitoksen kirjoituksia sangen rajallisesti. Kirk (1951, 35–36) huomauttaa lisäksi, ettei Platon ymmärtänyt Herakleitosta eikä oikeastaan suhtaudu tähän edes mitenkään vakavissaan. Nietzschen (2006, 59–60) mielestä taas Platonin ideaopissa yhdistyvät sokraattiset, pythagoralaiset ja herakleitoslaiset ainekset. (Ks. myös esim. Goldin 1991, 576; Sánchez Castro 2010; Hüls Piccone 2012, 24; Sider 2013, 322; 333–334; Finkelberg 2017, 25; Lebedev 2017, 242–248.) Aristoteles puolestaan tunsi Herakleitoksen kirjoitukset (Guthrie 1962, 407; Marcovich 1965, 257; 314), muttei osannut tulkita niitä oikein (sama, 314–315; vrt. Reames 2013, 330–331; Finkelberg 2017, 16–17; Rapp 2017). Lebedev (2017, 254) katsoo, että melkein kaikki antiikin Kreikan filosofia sisältää Herakleitokselta omaksuttuja vaikutteita – ainoastaan Aristoteleelta ja epikurolaisilta ei niitä löydy (vrt. kuitenkin Cook 1975, 475). Ks. myös Miller 1981, 164.
- 10 Ks. Finkelberg 2017, 25–28.
- 11 Diogenes Laertios, *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 9,15. Ks. myös Deichgräber 1938, 29; Marcovich 1965, 259; Finkelberg 2017, 26–27. Ehkä voimme lohduttautua kuten Guthrie (1962, 403) toteamalla, ettei näiden kommentaarien häviäminen ole välttämättä kovinkaan valitettavaa.
- 12 Diogenes Laertios, *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 9,6 (suom. Ahonen 2002, 330).
- 13 Guthrie 1962, 409. Ks. myös Deichgräber 1938, 21–22; Marcovich 1965, 254–255; Ahonen 2002, 569.
- 14 Toisin kuin Kirk & Raven (1957, 186) tulkitsevat, tämä lausunto

- tuntuu viittaavan siihen, että Theofrastoksen tunti ainakin jonkun Herakleitoksen kirjan, jota voidaan pitää jonkinlaisena kokonaisuutena (ks. Brieger 1904, 183–184). Sitä ei tietenkään voida tietää, oliko tämä se yksi ja sama kirja, jonka Herakleitos talletti Artemiksen temppeliin vai joku myöhempi kokoelma.
- 15 Kirk & Raven 1957, 185; Lesky 1957, 201; ks. myös Guthrie 1962, 406–408; Cook 1975, 441; 478–479, n. 10; Miller 1981, 171, n. 37; Année 2013, 95, n. 3; Stekeler-Weithofer 2017, 511–517.
- 16 Brieger (1904, 183) pitää mahdollisena ja Kahn (1964, 190) varmana, että Herakleitoksen kirja oli jonkinlainen yhtenäinen kokonaisuus, ja kuten Guthrie (1962, 427) toteaa, sopivat monet fragmentit yllättävän hyvin yhteen. Myöhemmin ainakin Hüls Piccone (2005) ja Finkelberg (2017, 33–36) ovat kannattaneet näkemystä yhtenäisestä kokonaisuudesta, samoin Mouraviev (2008, 316), joka uskoo, että kirjan aiheena oli viisaus.
- 17 Deichgräber 1938, 19–20; Kirk & Raven 1957, 185; Mondolfo & Tarán 1972, 25–26; Sider 2013, 323–324.
- 18 Most 1999, 349–350; 357; Granger 2004; ks. myös Maurizio 2013, 103–104, n. 20.
- 19 Blomberg & Tennilä 2023, 32. Ks. myös Patrick 1888, 615–616.
- 20 Herakleitos, fragmentti B 93 DK (= fr. XXXIII Kahn = fr. 14 Marcovich = fr. D 41 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 37. Ks. myös Cook 1975, 444–450; Adoménas 1999, 108–109; Most 1999, 358–359; Betegh 2007, 6; 2013, 227; Möller 2013, 71; Rapp 2017, 418; Stekeler-Weithofer 2017, 507; Lebedev 2020, 848. Herakleitos viittaa tässä Delfoin Apollonin temppelissä toimineeseen oraakkeliin. Oraakkelin konsulttoija sai vastauksena kysymykseensä runomuotoisen ennuslauseen, jonka temppelin papit laativat sen pohjalta, mitä varsinainen ennustaja Pythia lausui hurmostilassa, jolloin hänen uskottiin toimivan Apollonin välikappaleena. Ennuslauseet eivät tarjonneet suorita vastauksia, vaan ne olivat arvoituksellisia ja monitulkintaisia, aivan kuin Herakleitoksen fragmentit.
- 21 Näitä vastaavat Laksin ja Mostin laitoksessa P (*Person*), D (*Doctrine*) ja R (*Reception*).
- 22 = fr. XCIV Kahn = fr. 93 Marcovich = fr. D 76 Laks & Most.
- 23 Hippolytos Roomalainen, *Refutatio omnium haeresium* [Kaikkien harhaoppien kumoaminen] 9,9.
- 24 Ks. esim. Vlastos 1955, 348; Kirk 1957, 160; Kirk & Raven 1957, 190–191; Guthrie 1962, 405–406; Marcovich 1965, 318–319; Finkelberg 2017, 28, n. 31.
- 25 Lukianos, *Viisauksia kaupan* 14 (suom. Junkola 1996, 129). Teos on suomen- nettu aiemmin nimellä *Filosofisten lahkojen huutokauppa*. Lukianoksen tähän fragmenttiin yhdistämät ”epäsointu” ja ”sopuointu” (verbeistä *diaferō* ja *symferō*) esiintyvät Herakleitoksen fragmenteissa B 10 DK (= fr. 25 Marcovich = fr. CXXIV Kahn = fr. D 47 Laks & Most) ja B 51 DK (= fr. 27 Marcovich = fr. LXXVIII Kahn = fr. D 49 Laks & Most), joista jälkimmäisessä tosin joidenkin (Brieger 1904, 197–198; Vlastos 1955, 348; Kirk 1957, 161–162; Marcovich 1967, 119–125) parhaana pitämä lukutapa (tai korjaus) *symferetai* on melko epävarma (ks. Vieira 2013, 478, n. 15). Jostain yksittäisen sanan lukutavasta huolimatta kummatkin näistä fragmenteista kuvaavat ”sisäistä jännitettä”, joka liittyy Herakleitoksen oppiin ”vastakohtien harmoniasta” (Guthrie 1962, 439–442; ks. myös Nietzsche 2006, 77–80; Patrick 1888, 575; 592; 602–603; 621–624; Adoménas 1999; Granger 2000, 268–269; Année 2013, 103–104; Vieira 2013, 477–479). Jotkut tutkijat ovat toisaalta sitä mieltä, ettei Herakleitoksella ollut mitään tällaista oppia (ks. Finkelberg 2017, 212–215), joten ehkä tähän kannattaa suhtautua jonkinlaisella varauksella. Saarikoski (1971, 10) kääntää fragmentin B 10 DK: ”Liitoksessa kokonainen ja ei-kokonainen, yhdistetty erotettu, sopuointu riitasointu, ja kaikista yksi ja yhdestä kaikki.” Fragmentin B 51 DK (sama, 24) hän kääntää: ”Eivät ymmärrä miten siinä missä vedetään eri suuntiin ollaan sopuoinnussa: vastakohtien harmonia kuten jousessa ja lyyrassa.” (Vrt. Snyder 1984.) Ei ole perusteita uskoa (kuten Dasen 2020, 116), että Lukianos olisi tällä yhdistelmällä osoittanut, tai edes pyrkinyt osoittamaan, mitään Herakleitoksen fragmenttiin B 52 DK liittyvää ajatusta, sillä mitä ilmeisimmin kyse on vain karnevalistisesta ilottelusta Herakleitoksen kustannuksella (Beikos 1970, 158–159).
- 26 Ferrari 2007, 206–207; 2012, 368; 2014, 62–63.
- 27 Ks. esim. Hüls Piccone 2012, 17–18, n. 37.
- 28 Année (2020, 19–20) pitää sanan *esti* sijoittumista merkittävänä tekijänä Herakleitoksen fragmentin tulkinnalle ilmeisesti täysin tietämättömänä Dervenin papyruksen vaihtoehtoista versiosta. Paljon aiemmin Beikos (1970, 155, n. 1) oli jo epäillyt, että sana olisi myöhempää lisää, ja nämä erilaiset versiot voisivat tukea tätä ajatusta: eri ihmiset ovat lisänneet sanan eri paikkoihin – mitenkään välttämätön se ei ole, ja kuten Beikos toteaa, jättää Herakleitos usein tällaisen enemmän tai vähemmän turhan *olla*-verbin ilmaisematta.
- 29 Ks. esim. Thomson 1953, 79; Marcovich 1965, 275; 1982, 181; Havelock 1966, 54–55; Most 1999, 335; 350; 357–358; Année 2013, 101; 104; 2020, 4–10; 12–13; Vieira 2013, 474 ja tietyin varauksin Therme 2017, 649–650. Havelock (1966, 56–58) pitää ilmeisenä, että Herakleitoksen sanat on tarkoitettu suullisesti esitettäväksi. Ehkä on, ehkä ei. (Ks. myös Gemelli Marciano 2007, 14–15.) Helppoa on sen sijaan hyväksyä ajatus, että Herakleitoksen fragmenteissa vallitsee täydellinen yhtenäisyys muodon ja sisällön välillä (Thomson 1953, 80).
- 30 Havelock 1966, 55.
- 31 Ks. Bouvier & Dasen 2020, 5–10. Sanojen merkitysvaihteiden suhteen tässä esityksessä luotetaan pääosin Liddellin ja Scottin sanakirjan uuteen laitokseen (1940).
- 32 Finkelberg (2017, 9–10) näkee, että filologia tarjoaa perustan antiikin tekstien tulkinnalle ratkaisemalla tekstuaalisia ongelmia ja määrittelemällä, mikä oli tekstin merkitys sen oman aikansa kielenkäytön perusteella. Tuollainen luonnehdinta on tässä yhteydessä riittävä, mutta on syytä huomata, että usein filologia määrittellään laveamman – esim. Anttilan (1973, 177) mukaan se on kulttuurin tutkimista kielellisen aineiston valossa.
- 33 Beikos 1970, 155; Kouloumentas 2003, 241. Bouvier & Dasen (2020, 5–6) huomauttavat, ettei tässä ole selvää, kumpi sanoista *aiōn* ja *paīs* on subjekti ja kumpi attribuutti, mutta kuten he (sama, 8) myöhemmin toteavat, on fragmentti aina käännetty niin, että *aiōn* on subjekti, ja vaikka päinvastainen tulkinta olisi teoriasa mahdollinen, olisi se täysin luonnoton, eikä kukaan ole koskaan tulkinnut asiaa näin.
- 34 Aristoteles, *Täivaasta* 279a (suom. Pohjanlehto 2003, 26).
- 35 Kahn 1979, 228 (vrt. Kahn 1964, 200, n. 37); Most 2012, 106; Therme 2017, 646; Bouvier & Dasen 2020, 11. Jos oletetaan, ettei Herakleitos käytä sanaa *aiōn* sen tavallisessa merkityksessä, vaan jonain erityisenä filosofisena terminä, niin sanan merkitykseksi voidaan esittää mitä hyvänsä, mikä sattuu sopimaan omiin spekulaatioihin. Beikos (1970, 157–162) on sitä mieltä, ettei *aiōn* tarkoita tässä suoranaisesti ’ikuisuutta’, mutta jotain sen suuntaista kuitenkin – samaa, mihin Herakleitos viittaa toisaalla sanalla *logos*, jolle Saarikoski (1971, 51–52) ei keksinyt parempaa vastinetta kuin ”laki”. Kouloumentas (2003, 242–243) puolestaan uskoo, että sana *aiōn* liittyy olennaisesti Herakleitoksen oppiin ”vastakohtien harmoniasta” (ks. n. 25 edellä), sillä siinä yhdistyy kaksi merkitystä, rajallinen ’elinaika’ ja ’ikuisuus’. Kwietniewska (2020, 4; 6–7; 27–28) esittää sanan *aiōn* merkitsevän ’hyvin pitkää aikaa’, ehkä käytännössä siis ’ikuisuutta’, ja olettaa, että fragmentissa voitaisiin nähdä heijastumia muinaisesta indoeurooppalaisesta ajattelusta, jonka Herakleitos oli omaksunut Intian välityksellä. Tämä hypoteesi perustuu kuitenkin niin satunnaiseen ja epämääräiseen aineistoon, ettei sitä kannata ottaa erityisen vakavissaan.
- 36 *Ilias* 5,685; 16,453; 19,27; 24,725 (suom. Manninen 1997, 98; 314; 370; 481). Sana esiintyy myös *Odysseissa*

- (5,160) – Manninen (1948, 86) kääntää tässä hieman vapaammin, mutta sanan merkitys on epäilemättä sama kuin *Iliaassa*. Ainakin Vermeule (1979, 156) ja Therme (2017, 646) tulkitsevat, että *aiōn* merkitsee juuri 'elämää' myös tässä Herakleitoksen fragmentissa.
- 37 Fragmentti B 110,3 *DK* (= *fr.* D 257,3 Laks & Most). Marcovich (1965, 309) toteaa, että Herakleitoksen aikoina 'elinaika' oli ainoa mahdollinen merkitys sanalle *aiōn*.
- 38 Marcovich 1967, 493–494. *Année* (2020, 9–10) esittää päin vastoin, että sana *aiōn* viittaisi nuoruuteen, "nuorekkaaseen vittaaisuuteen", kuten sanan etymologian perusteella voidaan tulkita, mutta etymologia on tietysti aivan eri asia kuin se, miten sanaa käytettiin ja miten se ymmärrettiin Herakleitoksen aikana (ks. Finkelberg 2017, 9, n. 25).
- 39 Tämä merkitys sanalla on Herakleitoksen fragmenteissa B 74 *DK* (= *fr.* XIII Kahn = *fr.* 89 Marcovich = *fr.* D 7 Laks & Most) ja B 20 *DK* (= *fr.* XCVIII Kahn = *fr.* 99 Marcovich = *fr.* D 118 Laks & Most).
- 40 Dasen (2020, 98) haluaa kyseenalaistaa lapsen tulkitsemisen tässä joksikin vetoamalla erääseen Empedokleen fragmenttiin (B 100,9 *DK* – vrt. *fr.* D 201,8–9 Laks & Most), jossa mainitaan *païs klepsydrēn paizūsa* 'vesikellolla leikkivä tyttö'. Sana *païs* voisi tarkoittaa poikaikaa, mutta yhtä lailla kuin feminiinimuotoinen partisiippi *paizūsa* tarkoittaa Empedokleen fragmentissa, että lapsi on tyttö, täytyy maskuliinimuotoisten partisiippien Herakleitoksen fragmentissa tarkoittaa, että lapsi on poika. Empedokleen fragmentti on säilynyt jälkipolville Aristoteleen (*Hengittämisestä* 473b) lainaamana, mutta käsikirjoituksissa ei ole yksimielisyyttä siitä, mikä sana siinä tarkalleen ottaen on – sanan *paizūsa* ohella tavataan myös homeerinen konjunktiivin preessen *paizēsi*, joka jättää lapsen sukupuolen avoimeksi.
- 41 Dasen (2020, 98) on sitä mieltä, että *païs* tarkoittaa tavallisesti 7–14-vuotiaasta lasta, mutta tätä voidaan pitää hyvin kyseenalaisena.
- 42 Diogenes Laertios, *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 8,10 (suom. Ahonen 2002, 302).
- 43 Herakleitos tuskin olisi hyväksynyt tällaista jaottelua, sillä hänen mukaansa (*fr.* B 81 *DK* = *fr.* XXVI Kahn = *fr.* 18 Marcovich = *fr.* D 27 Laks & Most) Pythagoras on "suunpieksäjien edelläkävijä" (Saarikoski 1971, 34) tai "huijareiden kuningas" (Möller 2013, 79) – täysin varmaa ei tosin ole, että Herakleitos tarkoitti tällä luonnehdinnalla juuri Pythagorasta (ks. Marcovich 1967, 72–73). Toisaalla Herakleitos (*fr.* B 40 *DK* = *fr.* XVIII Kahn = *fr.* 16 Marcovich = *fr.* D 20 Laks & Most) kyllä mainitsee, ettei Pythagoras ole viisas, vaikka tietää paljon (ks. Saarikoski 1971, 20) ja että hän "harjoitti tutkimusta enemmän kuin kukaan muu ihmisten joukossa, ja nämä kirjoitukset valitessaan hän teki omakseen viisauden, joka osoittaa laajaa oppineisuutta mutta taidon puutetta". (Herakleitos, fragmentti B 129 *DK* = *fr.* XXV Kahn = *fr.* 17 Marcovich = *fr.* D 26 Laks & Most, säilynyt Diogenes Laertioksen teoksessa *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 8,6 [suom. Ahonen 2002, 301 – ks. myös selitys: sama, 553]) – Saarikoski (1971, 52) tuomitsi tämän fragmentin ilmeisesti "parafraasiksi" ja jätti sen pois käännöksestään, mutta sen aitoudelle on olemassa hyvät perusteet (ks. Marcovich 1967, 68–69). Ks. myös Babut 1976, 488–495; Finkelberg 2013, 160–161.
- 44 Herakleitos, fragmentti B 56 *DK* (= *fr.* XXII Kahn = *fr.* 21 Marcovich = *fr.* D 22 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 26. Ks. myös Granger 2000, 262. Kertomus esiintyy monissa muissakin antiikin lähteissä (ks. Koniaris 1971, 36–37; Babut 1976, 469), ja vaikka Herakleitos on näistä varhaisin (Koniaris 1971, 36; 38), ei kertomus ole hänen keksintöään (Babut 1976, 469; 471).
- 45 Herakleitos, fragmentti B 70 *DK* (= *fr.* XIII Kahn = *fr.* 89 Marcovich = *fr.* D 6 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 30.
- 46 Herakleitos, fragmentti B 79 *DK* (= *fr.* LVI Kahn = *fr.* 92 Marcovich = *fr.* D 75 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 33. Fränkel (1938, 314–318) viittaa tässä ja muutamassa muussakin Herakleitoksen fragmentissa esiintyvään kaavaan nimellä "geometrinen keskiarvo": jumala suhteessa mieheen = mies suhteessa poikaan, siis A/B = B/C. Vrt. Marcovich 1967, 487–488; 1982, 171–173.
- 47 Herakleitos, fragmentti B 117 *DK* (= *fr.* CVI Kahn = *fr.* 69 Marcovich = *fr.* D 104 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 46. Tässä fragmentissa voidaan myös nähdä tuo edellä mainittu "geometrinen keskiarvo": juopunut mies suhteessa lapseen = lapsi suhteessa selvään mieheen, joskaan tämä ei ole koko totuus fragmentin sisällöstä (ks. Fränkel 1938, 318–319, n. 18).
- 48 Herakleitos, fragmentti B 121 *DK* (= *fr.* LXIV Kahn = *fr.* 105 Marcovich = *fr.* D 14 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 47.
- 49 Voidaan kyllä sanoa, että lapset esiintyvät Herakleitoksen fragmenteissa usein negatiivisessa valossa (Beikos 1970, 169; Babut 1976, 472; Most 2012, 108; Therme 2017, 647; *Année* 2020, 14; Macé 2020, 217–218; Vespa 2020, 76, n. 3), mutta yhtä hyvin voidaan sanoa, että Herakleitos näyttäisi pitäneen lapsia ja lapsuutta sangen positiivisina asioina: lapset ovat nokkelampia kuin Homeros ja oletettavasti parempia hallitsijoita kuin "täysi-ikäiset efesolaiset" (Therme 2017, 647–648). Diogenes Laertioksen (*Merkittävien filosofien elämät ja opit* 9,3) kertoman anekdootin mukaanhan Herakleitos piti myös parempana lasten kanssa pelailua kuin puuttumista valtion asioiden hoitoon. Yhtäkään Diogeneen Herakleitoksesta kertomista anekdootteista ei kuitenkaan voida pitää erityisen uskottavana, ja useimmat niistä näyttäisivät itse asiassa kumpuavan Herakleitoksen fragmenteista, niinpä tämän anekdootin lähteiksi on oletettu fragmentteja B 52 ja B 121 *DK* (Marcovich 1965, 250–251; ks. myös Deichgräber 1938, 16; Mondolfo & Tarán 1972, 19; Finkelberg 2017, 21). Diogeneen anekdootissa on haluttu nähdä myös viittaus erääseen kreikkalaiseen lautapeliin, josta tiedetään lähinnä vain, että se oli jonkinlainen strategiapeli, nimeltään *polis* (Kurke 1999, 258–259; Schädler 2009, 186), mutta *politeuō* on aivan tavallinen kaupunkivaltion asioiden hoitamiseen viittaava verbi eikä ole mitään syytä olettaa, että siihen sisältyisi minkäänlaista ajatusta politiikasta pelinä tai että Herakleitos olisi tässä pyrkinyt vertailemaan lasten ja aikuisten pelejä.
- 50 Ks. Bologna 2016, 30–32.
- 51 Käsitteen peli määrittelyn hankaluudesta sekä pelin ja leikin erosta ks. Tikka 2023, 16–39.
- 52 Herakleitos sommitteli sanansa hyvin huolellisesti, joten pienilläkin yksityiskohdilla, kuten sillä milloin hän käyttää ja ei käytä määräistä artikkelia, voi olla oma merkityksensä (*Année* 2020, 11–12; ks. myös Lebedev 2018, 758–759).
- 53 Lebedev 2020, 863 (vrt. Leme Lopes 2021, 25).
- 54 Herakleitos, fragmentti B 53 *DK* (= *fr.* LXXXIII Kahn = *fr.* 29 Marcovich = *fr.* D 64 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 25. Ks. myös Bury 1937, 319, n. 1; Fränkel 1938, 326; Vlastos 1955, 357, n. 43; Guthrie 1962, 444; 446; Marcovich 1965, 285–286; Classen 1996, 194.
- 55 Hülsz Piccone 2012, 21, n. 46. Beikos (1970, 157) järkeili myös, että koska kuninkuus on lapsen ja lapsi on *aiōn*, niin kuninkuus on (myös) sen, ja jotenkin tätä tuntuisi vastaavan tuo toisen fragmentin ajatus, että sota on kaiken kuningas (sama, 160), mutta *aiōn* ja sota ovat kuitenkin erilaisia kuninkaita (sama, 170). Tällaiset pohdinnat eivät tuntuisi johtavan oikeastaan mihinkään.
- 56 Diogenes Laertios, *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 9,6 (suom. Ahonen 2002, 330). Ks. myös Vlastos 1947, 166, n. 103; Guthrie 1962, 409.
- 57 Thomson 1953, 79; Kirk & Raven 1957, 184; Guthrie 1962, 408; Marcovich 1965, 250. Romilly (2007, 59) tulkitsee, että ylhäinen tausta voisi selittää Herakleitoksen rahvasta kohtaan osoittaman syvän halveksunnan, mutta Herakleitoksen useimpia ihmisiä kohtaan osoittama halveksunta ei näyttäisi perustuneen yhteiskunnalliseen asemaan, vaan tuntuisi kohdistuneen "älyllisesti köyhiin" (ks. Patrick 1888, 616–619; Vlastos 1947, 166; Rivier 1956, 151–152; Möller 2013, 72), joihin hän laski useimmat ihmiset aina Homerosta myöten.

- Herakleitoksen voidaan ehkä sanoa korottaneen itsensä jonkinlaisen äyllisen aristokratian huipulle, melkein ylhäiseen yksinäisyyteen, mutta tämä ei perustunut mihinkään luontaisiin ominaisuuksiin eikä varsinkaan syntyperään, vaan kuten hän itse sanoo (*fr.* B 101 *DK* = *fr.* XXVIII Kahn = *fr.* 15 Marcovich = *fr.* D 36 Laks & Most), hän oli "[e]tsinyt itse[än]" (suom. Saarikoski 1971, 40; ks. myös Nietzsche 2006, 92–93; Patrick 1888, 600–601; 607–610; Goldin 1991, 575; Maurizio 2013, 115; Sider 2013, 332). Ja mikä olikaan se suuri viisaus, joka löytyi Delfoin Apollonin tempelistä, ellei *gnōthi seauton* (tunne itsesi)? (Ks. myös Forciniti 2009; Finkelberg 2017, 216–220; Lebedev 2020, 850.)
- 58 Strabon, *Geografika* 14,3; Mondolfo & Tarán 1972, 29. Diogenes Laertios (*Merkittävien filosofien elämät ja opit* 8,63) kertoo Empedokleen "kieltäytyneen tarjotusta kuninkuudesta, koska selvästi-kin piti parempana yksinkertaista elämää" (suom. Ahonen 2002, 318), ja tässä tapauksessa kyse oli ilmeisesti todellisesta hallitusvallasta.
- 59 Ahonen 2002, 569; ks. myös Gschnitzer 1981, 41–42; *Année* 2020, 15, n. 59.
- 60 Ks. Classen 1996; Most 1999, 334–335.
- 61 Esim. Marcovich 1967, 494; Kahn 1979, 71; 227; Gianvittorio 2010, 77. Marcovich pyrkii perustelevaan näkemystään antiikin aineistolla, mutta hänen mainitsemistaan lähteistä ainoastaan Hesykhios tarjoaa mitään aiheeseen oikeasti liittyvää tietoa, ja Hesykhiosen laatimasta sanakirjastakin löytyy sekä näkemystä tukevaa (π 2027; π 2030; π 2070; π 2072; π 2075) että sen vastaista (π 2020) aineistoa. Hesykhios laati sanakirjansa likimain tuhat vuotta Herakleitoksen aikojen jälkeen eikä ilmeisesti ole onnistunut käyttössään olevan aineiston perusteella ymmärtämään kunnolla aiempien aikojen pelejä ja niihin liittyvää sanastoa. Toiveikkaimmat (Kurke 1999, 257, n. 28; Kouloumentas 2003, 245–246; 250; 251; Macé 2020, 208; 216–217; 223) ovat jopa kuvitelleet pystyvänsä identifioimaan kyseessä olevan pelin, mutta tiedot pelistä *pente grammai* ovat oikeasti paljon huterammalla pohjalta kuin Macé tai Schädler (2009) esittävät (ks. Leme Lopes 2021, 25; Tikka 2023, 65, n. 313), ja Schädler (2009, 187) on sitä mieltä, ettei Herakleitoksella voinut olla tämä peli mielessään.
- 62 Marcovich 1967, 494. Most (2012, 107) pitää todennäköisempänä, että Herakleitos tarkoittaa strategiapeliä, mutta pelin tarkemmalla luonteella ei hänen mielestään ole merkitystä, vaan kyse on vain jostain lasten pelistä (= leikistä). Sider (2013, 333) on samoilla linjoilla ja tulkitsee, että fragmentissa tarkoitettai- siin vain jotain lapsellista puuhastelua. Myös Kouloumentas (2003, 250) haluaa uskoa, että Herakleitoksen olisi tarkoitus korostaa, että kyseessä on juuri lapsille ominainen toiminta (vrt. sama, 258, n. 79).
- 63 Schädler 2009, 186.
- 64 Kidd 2017; Tikka 2023, 61–66.
- 65 Beikos (1970, 167) toteaa, ettei *pesseuōn* ole fragmentin merkityksen kannalta keskeisin tai olennaisin sana, mihin voitaisiin lisätä, ettei sen merkitystä ole myöskään syytä vähätellä, sillä ainakin joitain selityksiä voidaan sen tulkinnan perusteella hylätä. Tämän sanan oikea tulkinta ei tietenkään yksistään riitä ratkaisemaan koko fragmentin merkitystä – esim. Beikos (1970, 167–168) ja Finkelberg (2017, 108) tulkitsevat tämän sanan oikein, mutta ajautuvat sangen spekulatiivisiin selityksiin pyrkiessään yhdistämään koko fragmentin johonkin oletettuun Herakleitoksen oppikokonaisuuteen.
- 66 Aristoteles (*Retoriikka* 1407b) esimerkis- sä (Herakleitos, fragmentti B 1 *DK* = *fr.* I Kahn = *fr.* I Marcovich = *fr.* D 1 Laks & Most) ei ole selvää, kumpaan virkkeen puoliskoon sana "aina" liittyy: "Vaikka tämä on totta aina ihmiset eivät sitä ymmärrä." (suom. Myllykoski 1997, 126) – tuleeko pilkku ennen sanaa "aina" vai sen jälkeen, eli tarkoittaako Herakleitos 'aina totta, mutta ihmiset eivät ymmärrä' vai 'totta, mutta ihmiset eivät aina ymmärrä'? Saarikosken (1971, 7) käännökssä ei ole tällaista monitulkintaisuutta. Ks. myös Möller 2013, 71–72.
- 67 Myöhemmät laitokset seuraavat luulta- vasti vain Dielsin ja Kranzin esimerkkiä – Diels (1903, 74) laittoi sanojen väliin pilkun jo kirjan ensimmäisessä laitokses- sa, kun taas Bywater (1877, 33) ei pitänyt pilkkua tarpeellisena. Jotkut ovat toki jättäneet tämän pilkun myöhemminkin pois. Ks. esim. Beikos 1970, 155; Bouvier & Dasen 2020, 6.
- 68 Sanan *pesseuōn* ei ole tarkoitus määritellä tarkemmin sanaa *paizōn* (Beikos 1970, 156). Tällainen töksähtävä esitystapa ei tuntuisi muutenkaan olevan Herakleitok- sen tyylin mukaista.
- 69 Ks. Reinhardt 1942, 6; *Année* 2020, 18–19.
- 70 Bury 1937, 319, n. 1; *Année* 2020, 19; Dasen 2020, 98–99; 116; 117. Egyptistä tunnetaan joitain seinämaalauksia, joissa yksittäinen hahmo pelaa lautapeliä. Trimalchion pidoissa taas itse isäntä haluaa ennen pitoja pelata kesken jääneen pelinsä loppuun (Petronius, *Satyricon* 33), kuten tapahtuikin, mutta hänen vastapelaajastaan ei mainita mitään. Ainakin Trimalchion tapauksessa kyse on todellisesta pelistä, joten vastapelaajaa ei ilmeisesti ole vain pidetty mainitsemisen arvoisena seikkana. Dasen (2020, 113) pyrkii yhdistämään Herakleitoksen frag- mentin ennustamiseen väittämällä, että lapsen toimintaa seuraisivat tarkkaavaises- ti aikuiset, jotka eivät mitenkään puutu tähän toimintaan, joka ei siis ole pelaam- ista, vaan ennustamista, mutta mitään tällaista ei voida Herakleitoksen sanoista päätellä. Arpapelien ja arpaoraakkeli- en välillä voidaan nähdä jotain yhtäläisyyttä (ks. Tikka 2023, 84–101), mutta strate- giapelien ja arpaoraakkeli- en välillä taas ei. Tällä perusteella se, mitä Lebedev (2020, 863–864; 881) tästä fragmentista sanoo, ei ole uskottavaa eikä järkevää.
- 71 Snell 1926, 373, n. 1; Meerwaldt 1928, 162–163; Schädler 2009, 186–187; ks. myös Kahn 1979, 228–229; Macé 2020, 218; Vespa 2020, 76; 93. Fränkel (1938, 320) selittää fragmentin (myöntäen toki, että kyse on vain arvauksesta) niin, että kaikki elämäämme kontrolloivat tekijät (luonnonvoimat, tarpeet, lait ja konven- tiot, suunnitelmallisuus) vastaavat lapsen pelilaudalla suorittamia harkittuja siirtoja pelissä, jonka säännöt ovat mielivaltaisia (ainakin verrattuna jumalaiseen lakiin). Minkään todellisen pelin säännöt eivät tietenkään ole mielivaltaisia, joten Fränkel tarkoittaa ilmeisesti, että fragmentin lapsi pelaa jotain itse keksimäänsä peliä, jonka säännöt voivat muuttua tilanteen mukaan. Dasen (2020, 103; 116; 119) esittää fragmentista selityksen, joka per- rustuu siihen, ettei siinä kuvattu peli ole satunnaista, mutta vaikka tämä on totta verbin *pesseuō* suhteen, niin selitys vaatii oletamaan, että fragmentin lapsi olisi iältään niin kypsä, että pystyy oikeasti ymmärtämään ja pelaamaan strategiapeliä. Myös Beikos (1970, 170; 172–173) pitää olennaisena pelin sääntömääräi- syyttä, mutta tässä pelissä ei ole voittajaa tai häviäjää (sama, 171), joten kyse ei oikeastaan ole pelistä.
- 72 Beikos 1970, 165.
- 73 Esim. Bury 1937, 319, n. 1; Herter 1961, 81–82; Marcovich 1965, 314; Mondolfo & Tarán 1972, CLII; Finkelberg 2009, 335–336; Macé 2020, 208.
- 74 *Lait* 644d–e; 803c–d.
- 75 *Lait* 903d–e.
- 76 *De vita Mosis* 1,31.
- 77 Herakleitos, fragmentti B 60 *DK* (= *fr.* CIII Kahn = *fr.* 33 Marcovich = *fr.* D 51 Laks & Most), suom. Saarikoski 1971, 27. Ks. myös Guthrie 1962, 478, n. 2.
- 78 Esim. de Vogel 1963, 30; Kahn 1979, 227–228; 328–329, n. 302; Lebe- dev 1985, 136; Kouloumentas 2003, 251–252; Schädler 2009, 187; ks. myös Nietzsche 2006, 86–87; 88; 92; Finkelberg 2009, 334–335; Most 2012, 105; Finkelberg 2017, 107–108; Therme 2017, 646–647; Macé 2020, 218.
- 79 Therme 2017, 647; *Année* 2020, 3, n. 9.
- 80 Beikos 1970, 170–172; Finkelberg 2009, 333. Toisten mukaan lapsi tarkoittaa tässä universumin hallitsijaa (Kouloumentas 2003, 250) tai jopa Jumalaa (Kwiatniewska 2020, 27).
- 81 Beikos 1970, 170–171; ks. myös Koulou- mentas 2003, 247–248.
- 82 Beikos 1970, 171; ks. myös Kouloumen- tas 2003, 247.
- 83 Tämä Briegerin (1904, 204) siteeraama ja oikeaan osuneeksi toteama ajatus on peräisin Dielsiltä. Ks. myös Herter 1961,

- 81; Beikos 1970, 169–170; Most 2012, 108–109.
- 84 Vespa 2020, 76.
- 85 Marcovich 1967, 495; ks. myös Marco-
vich 1965, 310; Année 2020, 20–22.
- 86 Herodotos, *Historiasteos* 7,141–143.
- 87 Sama 1,53–54, 1,91. Ks. myös Aristote-
les, *Retoriikka* 1407a.
- 88 Blomberg & Tennilä 2023, 19.
- ## Kirjallisuus
- Adoménas, Mantas, Heraclitus on Religion.
Phronesis. Vol. 44, No. 2, 1999, 87–113.
- Ahonen, Marke (suom.) Diogenes Laertios,
Merkitäviin filosofien elämät ja opit.
Summa, Helsinki 2002.
- Année, Magali, Lire et ne pas lire Héraclite.
Teoksessa *La sagesse présocratique. Communication des savoirs en Grèce archaïque: des lieux et des hommes*. Toim. Marie-Laurence Desclos & Francesco Fronterotta. Armand Colin, Paris 2013, 89–115.
- Année, Magali, Kingship at Play. Nothing To
Do With Play Words – the Phono-Syl-
labic Tuning of Heraclitus B 52 DK.
Rhizomata. Vol. 8, Issue 1, 2020, 1–36.
- Anttila, Raimo, Linguistik und Philologie.
Teoksessa *Linguistik und Nachbarwissen-
schaften*. Toim. Renate Bartsch & Theo
Vennemann. Scriptor, Kronberg 1973,
177–191.
- Babut, Daniel, Héraclite critique des poètes et
des savants. *L'Antiquité Classique*. T. 45,
fasc. 2, 1976, 464–496.
- Beikos, Theophilos, Heraclitus' fr. 52.
Φιλοσοφία. Vol. 1, 1970, 155–175.
- Betegh, Gábor, On the Physical Aspect of
Heraclitus' Psychology. *Phronesis*. Vol.
52, No. 1, 2007, 3–32.
- Betegh, Gábor, On the physical aspect of
Heraclitus' psychology (With New
Appendices). Teoksessa *Doctrine and
Doxography. Studies on Heraclitus and
Pythagoras*. Toim. David Sider & Dirk
Obbink. De Gruyter, Berlin 2013,
225–261.
- Blomberg, Kristian & Tennilä, Olli-Pekka,
*Itseään täydentävä raunio – fragmentin
poetiikkaa*. Poesia, Helsinki 2023.
- Bologna, Maria Patrizia, Ludonimia, logo-
nimia ed espressività nel linguaggio: su
alcuni usi di gr. παίζω. *Acme*. Vol. 69,
No. 1, 2016, 27–33.
- Bouvier, David & Dasen, Véronique, Intro-
duction. Teoksessa *Héraclite: le temps est
un enfant qui joue*. Toim. David Bouvier
& Véronique Dasen. Presses Universi-
taires de Liège, Liège 2020, 5–14.
- Brieger, Adolf, Die Grundzuege der Herakli-
tischen Physik. *Hermes*. Bd. 39, H. 2,
1904, 182–223.
- Bruneau, Philippe, Deliaea (III). *Bulletin de
Correspondance Hellénique*. Vol. 103, No.
1, 1979, 83–107.
- Bury, Robert G., Theory of Education in
Plato's "Laws". *Revue des Études Grecques*.
T. 50, fasc. 236–237, 1937, 304–320.
- Bywater, Ingram (toim.), *Heracliti Ephesii
Reliquiae*. Typographeus Clarendonianus,
Oxonium 1877.
- Classen, C. Joachim, Beobachtungen zur
Sprache Heraklits. *Philologus*. Bd. 140,
H. 2, 1996, 191–200.
- Cook, Albert, Heraclitus and the Conditions
of Utterance. *Arion*. Vol. 2, No. 4, 1975,
431–481.
- Crusius, Otto, Δήλιος κολυμβητής. *Philologus*.
Bd. 47, H. 2, 1889, 382–384.
- Dasen, Véronique, La royauté de l'enfant.
À propos d'Héraclite et de pratiques
ludiques enfantines en Grèce ancienne.
Teoksessa *Héraclite: le temps est un enfant
qui joue*. Toim. David Bouvier & Véro-
nique Dasen. Presses Universitaires de
Liège, Liège 2020, 97–123.
- Deichgräber, Karl, Bemerkungen zu Diogenes'
Bericht über Heraklit. *Philologus*. Bd. 93,
H. 1, 1938, 12–30.
- de Vogel, Cornelia J., *Greek Philosophy. A Col-
lection of Texts Selected and Supplied with
Some Notes and Explanations. Volume I,
Thales to Plato. Third Edition*. E. J. Brill,
Leiden 1963.
- Diels, Hermann (toim.), *Die Fragmente der
Vorsokratiker, griechisch und deutsch*.
Weidmannsche Buchhandlung, Berlin
1903.
- DK = Diels, Hermann & Kranz, Walther
(toim.), *Die Fragmente der Vorsokratiker,
griechisch und deutsch*, 12. unveränderte
Auflage. Weidmann, Dublin 1966.
- Ferrari, Franco, Note al testo delle colonne
II–VII del papiro di Derveni. *Zeitschrift
für Papyrologie und Epigraphik*. Bd. 162,
2007, 203–211.
- Ferrari, Franco, Eraclito e i Persiani nel Papiro
di Derveni (col. IV 10–14). Teoksessa
*Tracing Orpheus. Studies of Orphic Frag-
ments*. Toim. Miguel Herrero de Jáuregui
ym. De Gruyter, Berlin 2012, 365–370.
- Ferrari, Franco, Democritus, Heraclitus, and
the Dead Souls. Reconstructing Columns
I–VI of the Derveni Papyrus. Teoksessa
*Poetry as Initiation. The Center for Hellenic
Studies Symposium on the Derveni Papyrus*.
Toim. Ioanna Papadopoulou & Leonard
Muellner. Center for Hellenic Studies,
Washington, DC 2014, 53–66.
- Finkelberg, Aryeh, The cosmic cycle, a playing
child, and the rules of the game. Teoksessa
*Nuevos Ensayos sobre Heraclito. Actas del
Segundo Symposium Heracliteum*. Toim.
Enrique Hülsz Piccone. Facultad de
Filosofía y Letras, Universidad Nacional
Autónoma de México, México 2009,
315–336.
- Finkelberg, Aryeh, Heraclitus, the Rival of Py-
thagoras. Teoksessa *Doctrine and Doxog-
raphy. Studies on Heraclitus and Pythagoras*.
Toim. David Sider & Dirk Obbink. De
Gruyter, Berlin 2013, 147–162.
- Finkelberg, Aryeh, *Heraclitus and Thales' Con-
ceptual Scheme: A Historical Study*. Brill,
Leiden 2017.
- Forciniti, Martín, Lo trascendente está en
todos lados. Teoksessa *V Jornadas de
Adscriptos y Becarios del Departamento
de Filosofía*. Editorial de la Facultad de
Filosofía y Letras, Universidad de Buenos
Aires, Buenos Aires 2009, 100–109.
- Fränkel, Hermann, A Thought Pattern in Her-
aclitus. *The American Journal of Philology*.
Vol. 59, No. 3, 1938, 309–337.
- Gemelli Marciano, Maria Laura, Lire du début
– Quelques observations sur les incipit
des présocratiques. *Philosophie antique*.
N. 7, 2007, 7–37.
- Gianvittorio, Laura, *Il discorso di Eraclito. Un
modello semantico e cosmologico nel passag-
gio dall'oralità alla scrittura*. Georg Olms,
Hildesheim 2010.
- Goldin, Owen, Heraclitean Satiety and Aristo-
telian Actuality. *The Monist*. Vol. 74, No.
4, 1991, 568–578.
- Granger, Herbert, Death's Other Kingdom:
Heraclitus on the Life of the Foolish and
the Wise. *Classical Philology*. Vol. 95, No.
3, 2000, 260–281.
- Granger, Herbert, Argumentation and Her-
aclitus' Book. *Oxford Studies in Ancient
Philosophy*. Vol. 26, 2004, 1–17.
- Gschnitzer, Fritz, *Griechische Sozialgeschichte.
Von der mykenischen bis zum Ausgang der
klassischen Zeit*. Franz Steiner, Wiesbaden
1981.
- Guthrie, William K. C., *A History of Greek
Philosophy Volume I. The Earlier Preso-
cratics and the Pythagoreans*. Cambridge
University Press, Cambridge 1962.
- Havelock, Eric A., Pre-literacy and the Preso-
cratics. *Bulletin of the Institute of Classical
Studies*. No. 13, 1966, 44–67.
- Herter, Hans, Das Leben ein Kinderspiel. *Bon-
ner Jahrbücher*. Bd. 161, 1961, 73–84.
- Hülsz Piccone, Enrique, La unidad de la
filosofía de Heraclito. *Tópicos*. No. 28,
2005, 13–49.
- Hülsz Piccone, Enrique, Heraclitus on the Sun.
Teoksessa *Presocratics and Plato: Festschrift
at Delphi in Honor of Charles Kahn*.
Toim. Richard Patterson, Vassilis Karas-
manis & Arnold Hermann. Parmenides
Publishing, Las Vegas 2012, 3–24.
- Ikola, Osmo, Epätarkkuus kielen käyttökelpoi-
suutta lisäävänä tekijänä. *Samanjalka* 21,
1979, 7–15.
- Junkola, Aapo (suom.) Lukianos, Viisauksia
kaupan. Teoksessa *Satiireja*. A. Junkola,
Tampere 1996.
- Kahn, Charles H., A New Look at Heraclitus.
American Philosophical Quarterly. Vol. 1,
No. 3, 1964, 189–203.
- Kahn, Charles H., *The Art and Thought of Her-
aclitus. An Edition of the Fragments with
Translation and Commentary*. Cambridge
University Press, Cambridge 1979.
- Kidd, Stephen E., How to Gamble in Greek:
The Meaning of Kubeia. *The Journal
of Hellenic Studies*. Vol. 137, 2017,
119–134.
- Kirk, Geoffrey S., Natural Change in Hera-
clitus. *Mind*. Vol. 60, No. 237, 1951,
35–42.
- Kirk, Geoffrey S., Men and Opposites in
Heraclitus. *Museum Helveticum*. Bd. 14,
H. 3, 1957, 155–163.
- Kirk, Geoffrey S. & Raven, John E., *The Preso-*

- cratic Philosophers. *A Critical History with a Selection of Texts*. Cambridge University Press, Cambridge 1957.
- Koniaris, George L., On Homer and the Riddle of the Lice. *Wiener Studien*. Bd. 84, 1971, 29–38.
- Kouloumentas, Stavros, Heraclitus Περσέυων: *Fragment 52. Philosophical Inquiry*. Vol. 25, No. 3/4, 2003, 241–259.
- Kurke, Leslie, Ancient Greek Board Games and How to Play Them. *Classical Philology*. Vol. 94, No. 3, 1999, 247–267.
- Kwietniewska, Małgorzata, L'enfant merveilleux chez Héraclite d'Éphèse. *Archai*. No. 30, 2020, 1–31.
- Laks, André & Most, Glenn W. (toim.), *Early Greek Philosophy Volume III. Early Ionian Thinkers Part 2*. Harvard University Press, Cambridge, MA 2016.
- Laks, André & Most, Glenn W. (toim.), *Early Greek Philosophy Volume V. Western Greek Thinkers Part 2*. Harvard University Press, Cambridge, MA 2016.
- Lebedev, Andrei, The Cosmos as a Stadium: Agonistic Metaphors in Heraclitus' Cosmology. *Phronesis*. Vol. 30, No. 2, 1985, 131–150.
- Lebedev, Andrei, The Metaphor of *liber naturae* and the Alphabet Analogy in Heraclitus' logos-Fragments (with some remarks on Plato's "dream theory" and the origin of the concept of elements). Teoksessa *Heraclit im Kontext*. Toim. Enrica Fantino ym. De Gruyter, Berlin 2017, 231–267.
- Lebedev, Andrei, The Derveni Papyrus and Prodicus of Ceos. *Indo-European Linguistics and Classical Philology*. Vol. 22, 2018, 713–790.
- Lebedev, Andrei, A study of conceptual metaphor in Heraclitus: metaphorical codes and models of the cosmos. *Indo-European Linguistics and Classical Philology*. Vol. 24, 2020, 843–884.
- Leme Lopes, André Pereira, Heráclito, B 52 DK: contribuição à semântica do jogo. *Transformação*. Vol. 44, No. 1, 2021, 17–33.
- Lesky, Albin, *Geschichte der griechischen Literatur*. Francke, Bern 1957.
- Liddell, Henry George & Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon. A New Edition. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of R. McKenzie*. Clarendon Press, Oxford 1940.
- Macé, Arnaud, Platon et Héraclite, le jeu des cinq lignes (*penté grammai*) comme analogie du destin. Teoksessa *Héraclite : le temps est un enfant qui joue*. Toim. David Bouvier & Véronique Dasen. Presses Universitaires de Liège, Liège 2020, 207–223.
- Manninen, Otto (suom.) Homeros, *Odysseia*, 3. *painos*. WSOY, Porvoo 1948.
- Manninen, Otto (suom.) Homeros, *Ilias*, 6. *painos*. WSOY, Porvoo 1997.
- Marcovich, Miroslav, Herakleitos. Teoksessa *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung. Supplementband X. Accaus bis Utitiedius*. Toim. Konrat Ziegler. Alfred Druckenmüller, Stuttgart 1965, 246–320.
- Marcovich, Miroslav, *Heraclitus. Greek Text with a Short Commentary, editio maior*. The Los Andes University Press, Mérida 1967.
- Marcovich, Miroslav, Heraclitus: Some Characteristics. *Illinois Classical Studies*. Vol. 7, No. 2, 1982, 171–188.
- Maurizio, Lisa, *Technopaegnia* in Heraclitus and the Delphic Oracles: Shared Compositional Techniques. Teoksessa *The Muse at Play. Riddles and Wordplay in Greek and Latin Poetry*. Toim. Jan Kwapisz, David Petrain & Mikołaj Szymański. De Gruyter, Berlin 2013, 100–120.
- Meerwaldt, Johannes David, De verborum quae vulgo dicuntur imitativa natura et origine. *Mnemosyne*. Vol. 56, No. 2, 1928, 159–168.
- Miller, Ed L., The Logos of Heraclitus: Updating the Report. *The Harvard Theological Review*. Vol. 74, No. 2, 1981, 161–176.
- Mondolfo, Rodolfo & Tarán, Leonardo, *Eraclito. Testimonianze e imitazioni*. La Nuova Italia, Firenze 1972.
- Most, Glenn W., The poetics of early Greek philosophy. Teoksessa *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*. Toim. A. A. Long. Cambridge University Press, Cambridge 1999, 332–362.
- Most, Glenn W., Heraclitus Fragment B 52 DK (on OF 242). Teoksessa *Tracing Orpheus. Studies of Orphic Fragments*. Toim. Miguel Herrero de Jáuregui ym. De Gruyter, Berlin 2012, 105–109.
- Mouraviev, Serge, Doctrinalia heraclitea I et II : Âme du monde et embrasement universel (Notes de lecture). *Phronesis*. Vol. 53, No. 4–5, 2008, 315–358.
- Myllykoski, Päivi (suom.) Aristoteles, Retoriikka, III kirja. Teoksessa *Teokset 9*, Gaudeamus, Helsinki 1997, 117–156.
- Möller, Jari, Herakleitosen hämärä – Unen ja valon kieli fragmenteissa. *niin & näin* 4/2013, 71–82.
- Nietzsche, Friedrich, *Filosofia Kreikan traagisella aikakaudella* (Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen, 1873). Teoksessa *Kirjoituksia kreikkalaisista*. Suom. Pekka Seppänen. Summa, Helsinki 2006, 50–141.
- Patrick, George T. W., A Further Study of Heraclitus. *The American Journal of Psychology*. Vol. 1, No. 4, 1888, 557–690.
- Pohjanlehto, Petri (suom.) Aristoteles, *Tai-vaasta*. Teoksessa *Teokset 4*, Gaudeamus, Helsinki 2003, 7–86.
- Ranocchia, Graziano, Heraclitus' Portrait in Diogenes Laërtius and Philodemus' *On Arrogance*. Teoksessa *Presocratics and Papyrological Tradition. A Philosophical Reappraisal of the Sources*. Toim. Christian Vassallo. De Gruyter, Berlin 2019, 221–247.
- Rapp, Christof, His Dearest Enemy. Heraclitus in the Aristotelian Oeuvre. Teoksessa *Heraclit im Kontext*. Toim. Enrica Fantino ym. De Gruyter, Berlin 2017, 415–438.
- Reames, Robin, The *Logos* Paradox. Heraclitus, Material Language, and Rhetoric. *Philosophy & Rhetoric*. Vol. 46, No. 3, 2013, 328–350.
- Reinhardt, Karl, Heraklits Lehre vom Feuer. *Hermes*. Bd. 77, H. 1, 1942, 1–27.
- Rivier, André, L'homme et l'expérience humaine dans les fragments d'Héraclite. *Museum Helveticum*. Bd. 13, H. 3, 1956, 144–164.
- Romilly, Jacqueline de, *Précis de littérature grecque, 2e édition*. Presses Universitaires de France, Paris 2007.
- Saarikoski, Pentti (suom.) Herakleitos, *Yksi ja sama. Aforismeja*. Otava, Helsinki 1971.
- Sánchez Castro, Liliana Carolina, El *Cratilo* y las doctrinas heracliteas del *lógos* y del fuego. *Hypnos*. N. 25, 2010, 239–248.
- Schädler, Ulrich, *Pente grammai* – the Ancient Greek Board Game *Five Lines*. Teoksessa *Proceedings of Board Game Studies Colloquium XI*. Toim. Jorge Nuno Silva. Associação Ludus, Lisboa 2009, 173–196.
- Sider, David, Heraclitus' Ethics. Teoksessa *Doctrine and Doxography. Studies on Heraclitus and Pythagoras*. Toim. David Sider & Dirk Obbink. De Gruyter, Berlin 2013, 321–334.
- Snell, Bruno, Die Sprache Heraklits. *Hermes*. Bd. 61, H. 4, 1926, 353–381.
- Snyder, Jane McIntosh, The *Harmonia* of Bow and Lyre in Heraclitus Fr. 51 (DK). *Phronesis*. Vol. 29, No. 1, 1984, 91–95.
- Stekeler-Weithofer, Pirmin, Philosophical Oracles. Tropical forms in speculative reflections from Heraclitus to Heidegger. Teoksessa *Heraclit im Kontext*. Toim. Enrica Fantino ym. De Gruyter, Berlin 2017, 507–532.
- Therme, Anne-Laure, Figures présocratiques de l'enfant. Τα σμμετρία et le jeu. *Archives de philosophie*. T. 80, cahier 4, 2017, 633–657.
- Thomson, George, From Religion to Philosophy. *The Journal of Hellenic Studies*. Vol. 73, 1953, 77–83.
- Tikka, Reko, *Antiikin arpapelit*. Väit., Turun yliopisto, Turku 2023.
- Vermeule, Emily, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. University of California Press, Berkeley 1979.
- Vespa, Marco, La sagesse de Palamède: les dés, les pions et l'établissement d'un ordre (à propos de Philostrate, *Sur les héros*, 10 Follet). Teoksessa *Héraclite : le temps est un enfant qui joue*. Toim. David Bouvier & Véronique Dasen. Presses Universitaires de Liège, Liège 2020, 75–94.
- Vieira, Celso, Heraclitus' Bow Composition. *The Classical Quarterly*. New Series Vol. 63, No. 2, 2013, 473–490.
- Vlastos, Gregory, Equality and Justice in Early Greek Cosmologies. *Classical Philology*. Vol. 42, No. 3, 1947, 156–178.
- Vlastos, Gregory, On Heraclitus. *The American Journal of Philology*. Vol. 76, No. 4, 1955, 337–368.